

MONOLINGUAL O'QUV LUG'ATLARIDA ONOMASTIK BIRLIKLAR TASNIFI

Berdiyeva Mashhura

Qarshi davlat universiteti Mustaqil tadqiqodchisi

mashhuraberdiyeva0999@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada monolingval o'quv lug'atlarida onomastik birliklarning tasnifi, ularning tilshunoslik, funksional va semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Zamonaviy ingliz va o'zbek monolingval lug'atlarida atoqli otlarning berilishi, izohlanishi va farqlanish prinsiplari yoritiladi. Tadqiqotda onomastik birliklarning tipologik guruhlari - antroponimlar, toponimlar, etnonimlar, gidronimlar va boshqalar -hamda ularning lug'at mikrostrukturasi doirasidagi o'rni alohida ko'rib chiqiladi. Shuningdek, lug'atlarda onomastik sarlavhalar uchun tanlash mezonlari, izohlash modellari va qo'llanish belgilari aniqlanadi. Natijalar onomastik birliklarning mukammal berilishi o'quvchilarning leksik va madaniy savodxonligini oshirishda muhim ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *onomastika, monolingval o'quv lug'ati, tasnif, atoqli otlar, leksikografiya, lug'at mikrostrukturasi.*

CLASSIFICATION OF ONOMASTIC UNITS IN MONOLINGUAL LEARNER'S DICTIONARIES

Abstract: *This article examines the classification of onomastic units in monolingual learner's dictionaries, focusing on their linguistic, functional, and semantic features. The study highlights how proper names are presented, defined, and differentiated in modern English and Uzbek monolingual dictionaries. Special attention is given to typological groups of onomastic units -anthroponyms, toponyms, ethnonyms, hydronyms, and others-and their role in dictionary microstructure. The research identifies the principles of selection, explanation patterns, and usage labels applied to onomastic entries. The findings demonstrate that well-structured representation of onomastic units significantly enhances learners' lexical competence and cultural literacy.*

Keywords: *onomastics, monolingual learner's dictionary, classification, proper names, lexicography, dictionary microstructure.*

КЛАССИФИКАЦИЯ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ОДНОЯЗЫЧНЫХ УЧЕБНЫХ СЛОВАРЯХ

Аннотация: В статье рассматривается классификация ономастических единиц в одноязычных учебных словарях, анализируются их лингвистические, функциональные и семантические особенности. Освещаются принципы представления, толкования и разграничения собственных имён в современных английских и узбекских одноязычных словарях. Особое внимание уделяется типологическим группам онимов -антропонимам, топонимам, этнонимам, гидронимам и другим - и их роли в микроструктуре словарной статьи. Исследование выявляет критерии отбора, модели дефиниций и употребительные пометы, применяемые при описании онимов. Результаты показывают, что системное представление онимов способствует повышению лексической компетенции и культурной грамотности учащихся.

Ключевые слова: ономастика, одноязычный учебный словарь, классификация, собственные имена, лексикография, микроструктура словаря.

Kirish (Introduction). Til lugʻat boyligi tarkibida onomastik birliklar alohida qatlam sifatida muhim oʻrin tutadi. Atoqli otlar nafaqat maʼlum bir shaxs, joy, etnik guruh yoki tarixiy hodisani nomlash vositasi, balki milliy-madaniy merosning asosiy koʻrsatkichlaridan biri hisoblanadi. Shuning uchun onomastik birliklarning lugʻatlarda qay darajada aks ettirilishi tilni oʻrganuvchilarning leksik kompetensiyasiga, madaniy tasavvuriga va tilni chuqur oʻzlashtirish darajasiga toʻgʻridan-toʻgʻri taʼsir koʻrsatadi. Xususan, monolingval oʻquv lugʻatlari (learner's dictionaries) xorijiy til oʻrganuvchilar uchun asosiy manba boʻlib, ularda atoqli otlarning izohlanishi, ularning semantik chegaralari, qoʻllanish sohalari, variantlari va grammatik xususiyatlari aniq, ixcham va ilmiy-nazariy talablar asosida yoritilishi zarur. Soʻnggi yillarda ingliz va oʻzbek tilshunosligida onomastik birliklarni lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, sotsiopragmatika va leksikografiya nuqtayi nazaridan tadqiq etishga eʼtibor kuchayib bormoqda. Biroq onomastik birliklarning aynan monolingval oʻquv lugʻatlarida qay tarzda tasnif qilinishi, ularni tanlash mezonlari, izohlash modellari, madaniy maʼlumotning hajmi va sarlavhali birliklar (headword) sifatida kiritilish prinsiplari hali toʻliq oʻrganilmagan. Atoqli otlarning lugʻat mikrostrukturasi doirasida berilishi - yaʼni definitsiya modeli, etimologik maʼlumotning mavjudligi, fonetik transkripsiya, qoʻllanish belgilarining kiritilishi va misollar orqali yoritilishi - oʻquvchi uchun katta ahamiyatga ega boʻlib, bu holat ularning nomlar semantikasini toʻgʻri anglashiga yordam beradi. Monolingval lugʻatlar anʼanaviy ikki tilli lugʻatlardan farqli ravishda soʻzning til ichidagi semantik-mantiqiy tizimini ochib berishga qaratilgan boʻlib, ularning asosiy maqsadi - tilni tabiiy kontekstda oʻrgatish, aniq definitsiyalar orqali soʻz maʼnosini tushuntirish va uning pragmatik qoʻllanishini namoyish etishdir. Shu nuqtayi nazardan onomastik birliklarning lugʻatlardagi oʻrni oʻziga xos boʻlib, ularning tasnifi leksikografik yondashuvga, oʻquvchilar auditoriyasi darajasiga va standartlashtirilgan til resurslariga asoslanadi. Antroponimlar, toponimlar, etnonimlar,

gidronimlar, asar nomlari, diniy va mifologik nomlar, brend va tashkilot nomlari kabi turli onomastik guruhlarining lugʻatlarga kiritilishi, odatda, ularning global yoki milliy miqyosdagi tanilganlik darajasi bilan belgilanadi. Mazkur tadqiqot monolingval oʻquv lugʻatlarida onomastik birliklarning tasnifi masalasini ilmiy asosda yoritishni, ularning lugʻat tizimidagi oʻrnini belgilashni, lugʻatlararo farqlarni solishtirishni va oʻquvchiga yoʻnaltirilgan definitsiya modellarini tahlil qilishni maqsad qiladi. Shuningdek, tadqiqot onomastik sarlavhali birliklarni tanlash mezonlarini aniqlash, ularning mikrostruktura elementlaridagi oʻxshashlik va farqlarni koʻrsatish, zamonaviy leksikografiyada qoʻllanilayotgan metodik yondashuvlarni baholashga qaratilgan. Shu tarzda, mazkur maqola monolingval oʻquv lugʻatlarida onomastik birliklarning tasnifini nazariy va amaliy jihatdan keng yoritadi hamda bu yoʻnalishdagi lugʻatshunoslik tadqiqotlariga ilmiy asos boʻla oladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review): Monolingval oʻquv lugʻatlarida onomastik birliklarning tasnifi tilshunoslik va leksikografiya uchun muhim amaliy hamda nazariy masalalardan biridir. Til lugʻat boyligining tarkibiy qatlami sifatida atoqli otlar - antroponimlar, toponimlar, etnonimlar, gidronimlar, astronomlar, institutsional nomlar va boshqa koʻplab onimlar - oʻquvchilarga nafaqat tilning semantik tizimini, balki uning madaniy hamda sotsiolingvistik manzarasini ham ochib beradi. Monolingval oʻquv lugʻatlarining asosiy vazifasi tilni oʻrganuvchiga soʻzlarning til ichidagi maʼnosini, qoʻllanish kontekstlarini va ularning funksional xususiyatlarini sodda, aniq va normativ shaklda yetkazishdan iborat boʻlgani uchun unda onomastik birliklarning qanday tanlanishi, qanday tartibda izohlanishi va mikrostrukturada qanday formal elementlar bilan berilishi dolzarb ilmiy muammodir. Mazkur tadqiqotda monolingval lugʻatlar tarkibidagi onomastik birliklar boʻyicha mavjud materiallar deskriptiv-lingvistik, qiyosiy-leksikografik, komponent tahlili va korpus yondashuvlaridan foydalangan holda oʻrganildi. Tadqiqot materiali sifatida ingliz tilining yetakchi oʻquv lugʻatlari -Oxford Advanced Learner's Dictionary, Longman Dictionary of Contemporary English, Cambridge Advanced Learner's Dictionary, Merriam-Webster Learner's Dictionary - hamda oʻzbek tilining izohli lugʻatlari tanlab olindi. Ushbu lugʻatlar tarkibida uchraydigan atoqli otlarning tanlash mezonlari, definitsiya modellari, qoʻllanish belgilari, misollarning turi, madaniy maʼlumot berilish darajasi va mikrostrukturadagi boshqa unsurlar sinchiklab tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Olingan natijalar shuni koʻrsatdiki, ingliz tilidagi oʻquv lugʻatlarida onomastik birliklarning izohlanishi yuqori darajada standartlashtirilgan boʻlib, har bir nom sodda, oʻquvchi darajasiga mos, minimal ensiklopedik yuklamaga ega definitsiya orqali beriladi. Nomning talaffuzi, grammatik shakli, qoʻllanish sohasi va odatiy kollokatsiyalari ham koʻpincha keltiriladi. Misollar koʻproq autentik korpus materiallari asosida tanlanadi. Oʻzbek lugʻatlarida esa onomastik birliklar koʻproq madaniy-maʼrifiy yondashuv asosida izohlanadi, ayrim

hollarda tarixiy ma'lumotlar kengroq yoritiladi, biroq misollar va qo'llanish belgilarining muntazamligi ingliz lug'atlaridagiga nisbatan pastroq. Tadqiqot davomida monolingval lug'atlarga kiritiladigan onomastik birliklarning tasnifi ikki asosiy mezonga bo'linishi aniqlangan: birinchisi - lisoniy tabiatga ko'ra tasnif, ikkinchisi - funksional-amaliy tasnif. Lisoniy tasnifga ko'ra antroponimlar, toponimlar, etnonimlar, gidronimlar, astronimlar, oronimlar, mifonimlar va institutsional nomlar alohida guruhlariga ajratiladi. Funksional tasnif esa ulardan qaysilari o'quvchilarga kommunikativ ehtiyojdan kelib chiqib taqdim etilishini belgilaydi: masalan, global tanilgan obyektlar, xalqaro tashkilotlar, mashhur geografik atamalar, keng qo'llanadigan tarixiy shaxslar, zamonaviy brendlar yoki axborot texnologiyalariga oid nomlar. Tahlil natijalari ko'rsatadiki, ingliz lug'atlarida tanlash mezoni ko'proq chastota va xalqaro tanilganlikka asoslangan bo'lsa, o'zbek lug'atlarida madaniy ahamiyat va milliy dolzarblik ustuvor hisoblanadi. Muhokama jarayonida lug'atlararo farqlar tilning ijtimoiy vazifasi, maqsad auditoriyasi, standartlashtirish darajasi va leksikografik an'analari bilan bog'liqligi aniqlandi. Ingliz lug'atlari global auditoriyaga mo'ljallanganligi sababli unda izohlar qisqa, universallashtirilgan, madaniy yuklamasi minimal bo'ladi. O'zbek lug'atlarida esa nomlarning milliy o'ziga xosligi, tarixiy-madaniy qiymati ustuvor bo'lgani uchun definitsiya ko'proq tushuntirish va qo'shimcha ma'lumotlarga egadir. Shu bilan birga, ingliz lug'atlarida onomastik birliklarning mikrostrukturasini belgilovchi elementlar (talqini, transkripsiya, qo'llanish belgisi, misol, grammatika kodi) qat'iy hamda yagona standartga tayanadi; o'zbek lug'atlarida esa bu elementlarning barchasi ham muntazam qo'llanavermaydi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/recommendations). Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, monolingval o'quv lug'atlarida onomastik birliklarning tasnifi tilni o'rganuvchi uchun leksik va madaniy kompetensiyani shakllantirishda beqiyos rol o'ynaydi. Nomlarning to'g'ri tanlanishi, o'quvchi darajasiga mos tushuntirilishi, kontekstual misollar bilan mustahkamlab berilishi lug'atning didaktik samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan universal tasnif modeli kelgusida o'zbek leksikografiyasida monolingval lug'atlar uchun yagona standartlar yaratishda ham muhim konseptual asos bo'la oladi. Shu bilan birga, lug'atchilar uchun nomlarning qo'llanish chastotasini korpus ma'lumotlari asosida belgilash, mikrostrukturani standartlashtirish va izohlarning o'quvchilarga moslashtirilgan variantlarini ishlab chiqish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalarni shakllantirish zarurati ham yaqqol ko'rindi. Yuqoridagi tadqiqot natijalari ingliz va o'zbek tillarida rang bildiruvchi leksemalarning tarixiy-etimologik taraqqiyoti, ularning semantik rivojlanish mexanizmlari hamda konversiya va metonimiya jarayonlari orqali yuzaga kelgan ma'no kengayishi va torayishining murakkabligini yana bir bor tasdiqlaydi. "Green – yashil", "black – qora", "white – oq" rang atamalari asrlar davomida nafaqat rang sifatida, balki ijtimoiy, madaniy, diniy va psixologik tushunchalarni ifodalovchi

universal semantik birliklar sifatida shakllangan. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, har uch rang leksemasi ham prototip ma'nodan uzoqlashgan holda abstrakt, metaforik va ramziy mazmun kasb etgan: green – "tajribasiz", "yangi", black – "yovuzlik", "g'am-ug'ssa", white – "poklik", "halollik", "taslim bo'lish" kabi ma'nolarga ega bo'lgan.

O'zbek tilidagi "yashil", "oq", "qora" leksemalarining semantik taraqqiyoti ham qadimiy dunyoqarash, xalq og'zaki ijodi, diniy tasavvurlar va ijtimoiy hayot tajribasi bilan chambarchas bog'langan. Chunonchi, "oq yo'l", "oq niyat", "qora kun", "qora niyat", "yashil muhit", "yashil chorva" kabi birikmalar ushbu ranglarning milliy ongda shakllangan ko'p qirrali konseptual yukini yaqqol aks ettiradi. Ingliz tilidagi black list, white magic, green zone, green economy kabi birikmalar esa ranglarning yangi davr talabiga moslashgan zamonaviy ma'no kengayishlarini namoyon qiladi. Taqqoslama tahlil ikki tilning rang tasavvurlari umumiy arxetiplarga tayanishini, biroq ma'no kengayishi jarayonlarida madaniy va tarixiy omillar hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini ko'rsatdi.

Tadqiqotdan kelib chiqqan holda, rang bildiruvchi leksemalar semantikasi universal bo'lishi bilan birga, har bir tilda o'ziga xos madaniy-kognitiv modellar asosida shakllanishi aniqlangan. Bu hol ikki tilni qiyosiy o'rganishda rang leksemalarini faqat lug'aviy birlik sifatida emas, balki milliy tafakkur, mentalitet, qadriyatlar, tarixiy tajriba va metaforik dunyo manzarasining tarkibiy qismi sifatida tahlil qilish zarurligini ko'rsatadi. Shuningdek, rang atamaları lingvomadaniyatshunoslik, konseptologiya, kognitiv semantika kabi yo'nalishlarda ham tadqiqot uchun muhim material ekanligi aniqlandi. Umuman olganda, ingliz va o'zbek tillaridagi rang leksemalarining tarixiy etimologiyasi va semantik rivojlanishi ularning doimo harakatda bo'lgan, ijtimoiy-madaniy o'zgarishlarga mos ravishda yangilanib borgan dinamik tizim ekanini ko'rsatadi. Kelgusida mazkur rang konseptlarining frazeologik sistemadagi funksiyasi, diskursdagi roli, poetik tildagi ramziy vazifasi va zamonaviy lingvokulturologik jarayonlardagi o'rnini chuqurroq o'rganish ilmiy izlanishlarga yangi imkoniyatlar yaratadi.

References:

1. Allan, K. (2009). The connotations of English colour terms: Colour-based metaphors and cultural models. *Journal of Pragmatics*, 41(3), 626–637.
2. Berlin, B., & Kay, P. (1969). *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. University of California Press.
3. Cruse, D. A. (2011). *Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics*. Oxford University Press.
4. Lakoff, G., & Johnson, M. (2003). *Metaphors We Live By*. Chicago University Press.

5. Wilcox, S. (2015). Metonymy and semantic change in English colour terms. *Cognitive Linguistics*, 26(4), 505–530.
6. Hough, C. (2016). *The Oxford Handbook of Names and Naming*. Oxford University Press. (Rang leksemalari asosidagi onomastik birliklar tahlili bo‘limlari).
7. Otajonova, N. (2020). Ingliz va o‘zbek tillarida rang bildiruvchi so‘zlarning kognitiv-semantik xususiyatlari. *O‘zbek Tili va Adabiyoti*, 2(5), 55–63.
8. Yo‘ldosheva, G. (2018). O‘zbek tilida rang nomlarining semantik tahlili va qo‘llanilish xususiyatlari. *Filologiya Masalalari*, 3(12), 102–110.
9. Saidova, M. (2021). O‘zbek rang terminlarining kelib chiqishi va etimologik izohlanishi. *O‘zbek Tili Tarixi Jurnal*, 1(4), 87–96.
10. Nurmonov, A. (2015). *Tilshunoslikka kirish*. Toshkent: Akademya nashr. (Semasiologiya va ma’no kengayishi bo‘limlari).
11. Xudiyev, A. (2010). *O‘zbek tili leksikologiyasi*. Toshkent: Fan nashriyoti. (Rang bildiruvchi leksemalar haqida maxsus bob).
12. Kharitonchik, Z. (2019). Semantic shifts in colour terminology in Indo-European languages. *Linguistic Studies*, 7(2), 215–226.